

DRAFT

Călătorii de învățământ și pregătire

(paragraful II.B.2 din volumul în pregătire: CONTRAFACTUALI, EXPERIMENTE MINTALE ȘI IDEALIZARE; prezentat la seminarul *Dialoguri*, organizat de Universitatea din București și SNSPA la 19.05.2018)

Voi discuta în acest paragraf un experiment mintal formulat de C. Dobrogeanu-Gherea în binecunoscuta sa carte *Neoiobăgia* (1977). Scopul lui Gherea era acela de a susține o explicație nouă – o voi numi instituțională – a stării din agricultura românească la începutul secolului al XX-lea. El respinge explicațiile care fac apel la factori individuali, la comportamentele individuale ale actorilor din societate (țărani, proprietari de pământ, arendași etc.) și arată că pentru a înțelege stituația țăranimii în România acelor timpuri mai relevante sunt cadrele instituționale care funcționau atunci și pe care el le desemna cu numele de "regim economico-social al neoiobăgiei".

Mai bine de un veac "chestiunea agrară" fusese considerată centrală pentru a înțelege societatea românească. Ce făcea ca agricultura în România să fie înapoiată și să nu contribuie la dezvoltarea țării? Voi porni aici de la unul dintre răspunsurile cele mai obișnuit în acest sens. Anume, unul dintre factorii înapoierii societății românești s-ar datora unor trăsături negative ale țăranilor, "firii" acestora: țăranii români sunt leneși, indolenți, delăsători, bețivi, nesocotiți, neștiutori etc. Istoria acestui răspuns începe foarte devreme, cu D. Cantemir. Acum mai bine de trei sute de ani (în 1714) D. Cantemir scria în *Descrierea Moldovei*:

Eu i-aș socoti, desigur, pe țărani moldoveni că sunt cei mai nenorociți țărani din lume, dacă belșugul pământului și recoltele bogate nu i-ar scoate din sărăcie aproape fără voia lor. La muncă sunt foarte leneși și trândavi; ară puțin, seamănă puțin și totuși culeg mult. ... când vine vreun an neroditor sau când o năvălire a vrăjmașului îi împiedică să secere sunt în primejdie să moară de foame. (Cantemir: 2001, p.172).

Din nefericire, va adăuga peste două secole Cioran în stilul lui foarte tranșant, trăsături de acest fel îi caracterizează nu doar pe țărani, ci în general pe români. Românii nu doar că le au, dar și le recunosc din proprie inițiativă: ”Este foarte caracteristic că un român nu se poate face interesant într-o societate de conaționali, decît etalîndu-și defectele, insuficiențele. Nu există popor în lume care să facă o virtute din faptul de a nu munci. În România, tipul omului inteligent și unanim simpatizat este chiulangiul sistematic, pentru care viața este un prilej de capriciu subiectiv, de exercițiu minor al disprețului, de negativitate superficială” (Cioran: 2011, p. 68). E de notat că, potrivit lui Cioran, comportamentul de chiulangiu nu este unul periferic, ci e acceptat, chiar simpatizat. Ceea ce înseamnă că acesta e un model de generalizat, e tipul de comportament care pare să asigure succesul dorit în societate¹.

¹ Uneori aceste trăsături negative de caracter ale oamenilor păreau atât de puternice încât ele nu mai puteau să fie înlăturate prin străduința individuală. De aceea e nevoie de o intervenție externă, chiar și pentru a realiza propriul bine. De unde poate proveni această intervenție? Primul candidat e desigur statul (sau unele instituții ale lui). Anton Pann (2002, pp. 77-78) a dat o formulare exemplară acestei soluții într-una din poveștile lui cu tâlc. (În acea poveste referirea la țigani nu e importantă: tema e lenea în general, nu atitudinea discriminatorie față de țigani.)

Căldura după ce trece / Și începe vântul rece, / Țiganul ușor în pene / Nu-și făcu bordei de lene; / Acum vede că îi pasă / Dar lenea tot iar nu-l lasă; / Iarna iar nedându-i pace, / Ia și el, un

Gherea este reticent față de explicații de acest fel. El nu neagă faptul că țăranii se comportă așa cum îi descriu autori care se înscriu în linia lui Cantemir. Acceptă că țăranii sunt leneși, delăsători, bețivi, neștiutori. Dar el consideră că nu în existența acestor vicii se află explicația stării atât de precare a satului și în general a societății românești. Explicația este altundeva. Un exemplu care pentru Gherea e semnificativ pentru a nota precaritatea unei astfel de explicații e următorul. Așa cum se știe, în a doua parte a secolului al XIX-lea porumbul devenise hrana de bază a țăranilor. Dar, în același timp, pelagra

plocon face / Și-în sat la zapciu se duce, / Grăbind din somn să-l apuce; / Când el în mâini cu ploconul, / Iacă ieși și coconul. / - Ce vei, țigane?-l întreabă. / - Te rog, cocoane, d-o treabă! / Dă-mi un dorobanț, fă bine, / Ca să stea astăzi de mine, / Cum o ști să nu mi dea pace, / Un bordei până mi-oi face. / Deci luând el dorobanțul, / Jucă într-acea zi danțul. / Că, când începu a-l bate / Cu gârbacele pe spate, / Bordeiul gata îi fuse / Și în el copii-și puse, / Zicând: - Bogdaproste, frate, / Mă cam bordușiși în spate, / Dar îți mulțămesc de casă, / Că acum de frig nu-mi pasă. / Dar însă / Lenea când este mai mică / Tot știe și ea de frică.

Dar, pe de altă parte, există sugestii că soluția poate fi căutată și în alte cadre, mai locale. Satul tradițional poate fi înțeles și ca o soluție instituțională la problema viciilor țăranilor. O ilustrare comică a acestei idei se găsește în *Povestea unui om leneș* de I. Creangă (1979: pp. 221 – 223), în care e descrisă următoarea situație: un om era grozav de leneș, că nu avea pereche pe lume. Satul a încercat diverse modalități de a-l determina să muncească. Dar, nereușind, sătenii au decis să îl spânzure, pentru a nu mai da pildă de lenevire și altora. Încheie povestitorul: "Mai poftescă de acum și alți leneși în satul acela, dacă le dă mâna și-i țin cureaua". Interpretarea următoare a poveștii lui Creangă vine ușor în minte: satul era un aranjament instituțional în care erau dezvoltate reguli de a inhiba comportamente de acest tip. Mai mult, satul avea reguli pentru a monitoriza comportamentul membrilor săi. De asemenea, obștea putea chiar să aplice pedepse: pe tulburători și pe cei fără de cuvânt putea să-i poprească la închisoare, ba chiar să-i și pedepsească cu bătaia (v. Stahl și Stahl: 1968, p. 31). Sigur, chestiunea capacității satului de a implementa efectiv astfel de norme reprezintă o altă chestiune.

a ajuns să fie o boală foarte răspândită în România. ”A spune că din cauza prostiei și neștiinței mănâncă țăranul porumb necopt, stricat e neadevărat, nedrept și revoltător. Dar cum se face că până la 1864 pelagra mai n-a existat în țara noastră? Se vede că în timpul iobăgiei țăranul era luminat, iară în epoca neoiobăgiei și-a pierdut lumina” (Gherea : 1977, p. 196). Altfel zis, punctul de plecare al stării în care era agricultura românească nu putea consta în aducerea în față a trăsăturilor țărănilor.

R. Rosetti, în cartea sa *Pentru ce s'au răsculat țărăniile*, făcea o observație similară; iar Gherea îl citează aprobator: ”Dacă nu se poate tăgădui că țăranul român din Regat este un element economic slab, mai adesea nesilitor, neiubitor de muncă, neștiind a strânge și a aduna, nu este mai puțin adevărat că împrejurările politice în cari s'a dezvoltat țărănia noastră au fost cu deosebire prielnice dezvoltării acelor cusururi” (Rosetti: 1907, p. 35).

Ceea ce e nou în apelul la ”împrejurările politice” e faptul că acum starea de fapt nu mai e explicată prin apelul la trăsăturile negative ale actorilor (la ”cusururile” lor), ci dimpotrivă aceste trăsături negative sunt explicate prin apelul la altceva. Gherea este clar în această privință: aceste trăsături negative sunt determinate de instituțiile dominante din societate. Nu din cauza trăsăturilor, ”firii” țărănilor este societatea românească într-o stare precară, ci dimpotrivă regimul neoiobăgiei îi face pe țărani să fie leneși, iraționali, neștiutori și, deci, să se comporte ca atare. În general, comportamentul tuturor actorilor trebuie explicat prin apelul la cadrul instituțional dominant.

Că așa stau lucrurile, argumentează Gherea, se vede dacă analizăm un fenomen foarte extins în România începutului de secol XX: ceea ce el numea ”agricultură prădalnică”, adică ”acea agricultură care scoate an cu an elementele hrănitore din pământ fără a pune nimic la loc și care stoarce mereu pământul

fără a-i face și îmbunătățirile cari îi trebuie”² (Gherea: 1977, p. 100). Cum se explică faptul că cei care lucrează pământul îl storc de resurse, încât acesta e apoi în pericol să producă tot mai puțin? Și, se întreabă Gherea, e un ”vânt de nebunie” ce se întâmplă, e vorba deci de acțiuni iraționale ale actorilor implicați?

Să luăm pe rând fiecare tip de actor care lucrează pământul. Fiecare are rațiunile sale, dar niciunul nu are stimulente să acționeze în așa fel încât să nu ruineze un bun precum pământul. Mai întâi, era mica proprietate țărănească (aceasta ocupa aproape jumătate din pământul arabil al țării). Țăranul nu avea însă niciun interes să aducă pământului îmbunătățirile necesare, precum îngrășarea, irigarea. Căci ”imensa majoritate a micilor proprietari țărani nici nu se ocupă exclusiv de pământul lor, ci îl lucrează printre picături, pe apucate, când li se dă voie. Ba ... de cele mai multe ori aceste pământuri îmbucătățite servesc mai mult ca să împiedice libertatea de mișcare a țăranului, robindu-l mării proprietăți, și servesc ca să reducă până la semigratuitate remunerarea muncii lui, încât uneori țăranul caută să scape de bucățica sau bucățelele lui de pământ arendându-le”. În al doilea rând, ”pământurile arendate cămătarilor satului nu vor fi nici pe atât îmbunătățite. Arendașul-cămătar caută să stoarcă din pământ tot ce poate, nu să-l îmbunătățească”. În sfârșit, pământurile mării proprietăți erau la rândul lor în cea mai mare parte arendate: perioada de arendă fiind mică, de doar 3 – 5 ani, arendașul nu avea niciun interes să îmbunătățească pământul (și chiar de ar fi dorit, de cele mai multe ori nu poseda capitalul necesar în acest sens). ”Interesul ideal al arendașului este să stoarcă până la ultimul pic rodnicia pământului și puterea de viață a țăranului și vitelor lui, astfel ca la plecare să lase moșia steapă și satul fără vite.” O altă parte a suprafețelor ce

² În știința politică fenomenul descris de Gherea este asociat cu ceea ce se numește ”tragedia bunurilor comune”. Nu voi insista însă aici asupra acestei chestiuni, pe care am tratat-o foarte pe larg în Miroiu (2016).

alcătuiau marea proprietate era arendată țăranilor – care evident că nu aveau la rândul lor nici interesul și nici capitalul necesar pentru a realiza îmbunătățiri. Iar restul, cultivat chiar de marii proprietari, nicidecum nu era un candidat serios pentru o agricultură neprădalnică: fiindcă marele proprietar de obicei nu posedă nici măcar minimul inventar agricol pe care îl avea țăranul.

Urmându-și interesul³, actorii implicați – țărani, cămătari, mari proprietari – produceau fiecare în parte tragedia. Nu un "vânt de nebunie" duce la acest comportament aberant, conchide Gherea, ci un "regim economico-social" – adică ceea ce am numi azi un anumit sistem instituțional în vigoare.

În acest loc apare un element nou. Gherea introduce o abordare comparativistă: el compară aranjamentele instituționale din societatea românească (regimul neoiobăgiei) cu cele din țările europene occidentale. Ce vom constata? Să ne uităm la o instituție economică esențială: cea a proprietății. În țările occidentale există drepturi de proprietate clare asupra pământului, iar țăranul știe că astfel se naște o stabilitate instituțională pe termen lung, de-a lungul mai multor generații. El are tot interesul să aibă cea mai mare grijă de pământul pe care îl are în proprietate, fiindcă acesta constituie baza veniturilor sale. Deloc surprinzător, în acest cadru instituțional apar și trăsături de un tip specific ale țăranilor:

Această legătură între pământ și țăran produce, pe de o parte, interesul elementar, foarte limpede și lămurit, de

³ Evident, accentul cade aici pe interesul pe termen scurt al actorilor implicați. Cel pe termen lung este ignorat. Pe de o parte, acest fapt se poate explica prin aceea că rezultatele erau mereu aproape de limita de supraviețuire; în aceste cazuri este dificilă imaginarea unor comportamente care să urmărească optimizarea rezultatelor pe termen lung. Pe de altă parte, argumentul lui Gherea este că strategiile pe termen lung nu erau deloc stimulate de cadrul instituțional al neo-iobăgiei.

a face pământului toate îmbunătățirile – îngrășare, irigare etc. –, iară pe de altă parte produce calitățile necesare în om pentru facerea acestor îmbunătățiri: sobrietate, economie, prevedere, tenacitate, continuitate în muncă ș.a.m.d. (Dobrogeanu-Gherea (1977, p. 100)

În România exista însă un aranjament instituțional diferit (cel al neoiobăgiei). Acesta promova, arată Gherea, cu totul alte stimulente pentru comportament. Drepturile de proprietate nu garantau țăranului controlul asupra proprietății sale, iar instituțiile nu produceau ordine, previzibilitate. Mai mult, adesea proprietatea personală a țăranului îl împiedica să presteze o muncă mai productivă: muncindu-și propriul pământ beneficiile obținute erau minime, încât țăranul prefera chiar să scape de el și să îl arendeze.

Avem așadar două explicații alternative ale stării precare, de nedezvoltare a agriculturii românești.

1. Prima explicație indică trăsăturile individuale ale actorilor (în primul rând ale țăranilor) ca determinante ale acestei situații. De aceea, ea sugerează că cea mai eficientă cale de îndreptare a lucrurilor este să se încerce schimbarea acestor trăsături. De exemplu, țăranul român este neștiutor. Atunci ar trebui ca el să fie ajutat să învețe și să aplice noile cunoștințe. În acest context Gherea aduce în discuție o propunere făcută⁴ de un anumit C. Alimăneștianu. Acesta, impresionat de agricultura practică în Danemarca, considera că motivul pentru care țăranii români nu se comportau precum țăranii din Danemarca era acela că nu aveau cunoștințele de specialitate necesare. Or, a le schimba comportamentul presupunea înlăturarea acestei neștiințe. De aceea, o cale foarte eficientă în acest sens consta, după el, în organizarea unor "călătorii de învățământ și

⁴ În spirit poporanist. Să ne amintim că *Neoiobăgia* este și o critică a ideilor poporaniste.

pregătire”. Luăm de pildă 100 de țărani, îi ducem în Danemarca pentru a vedea cu proprii lor ochi cum se muncește acolo pământul, iar odată întorși în țară ei vor începe să aplice cunoștințele învățate; și, considera foarte optimist Alimăneștianu, exemplul lor bun fiind molipsitor, cu încetul toți țărani români se vor comporta atât de diferit încât România va deveni o doua Danemarcă.

2. A doua explicație – cea susținută de Gherea – face apel la aranjamentele instituționale. Explicația decurge astfel: aranjamentele instituționale furnizează oamenilor, de pildă țăranilor, stimulentele pentru a se comporta într-un fel sau altul. Trăsăturile pe care și le formează sunt răspunsuri la aceste aranjamente instituționale, și nu premise ale acestora.

Să detaliem această structură explicativă. Mai întâi, e nevoie să se precizeze care sunt tipurile de condiții în care trăiesc țăranii, fie ei români sau danezi. Gherea le grupează astfel: în primul rând sunt condițiile naturale, care privesc fertilitatea solului, umiditatea, căldura etc. În al doilea rând, sunt condițiile economico-sociale: natura proprietății, respectarea legii, existența unor condiții favorabile de comerț, o piață internă dezvoltată, accesul la produse industriale, tipul de credințe, ideile acceptate pe larg în societate. Bunăoară, în Danemarca solul e fertil, clima blândă, ploile sunt suficiente, pășunile sunt întinse etc. Condițiile economice sunt și ele deosebit de favorabile: țăranul e un mic producător perfect liber, independent; există o piață internă dezvoltată, comerțul este stimulat, există în societatea respectivă sau în cele apropiate o industrie dezvoltată. Dar mai importante sunt ”condițiile politice, culturale și morale”: țăranul danez este de sute de ani cetățean liber, care poate participa la deciziile importante pentru societate, este egal cu ceilalți membri ai societății, iar drepturile sale sunt respectate. În România condițiile naturale sunt diferite: solul e tot fertil, dar clima e aspră, e lipsă de umiditate, seceta e frecventă, cu atât mai mult

cu cât – și atunci – pădurile erau devastate. Dar diferența față de Danemarca se vede și mai mult în privința condițiilor economice, sociale și politice de aici. Țăranul român nu e un proprietar liber și independent: el trebuie să semneze contractul agricol, care îl face dependent de proprietarul de pământ. Nu există o piață liberă, căci e controlată de cămătari, iar industria e aproape lipsă. Legea nu îi este favorabilă, fiind aplicată arbitrar și construită pentru a-l forța să fie supus.

Lui Gherea îi pare evident că în condiții atât de diferite – naturale și instituționale – oamenii vor tinde să se comporte în mod diferit. Și astfel s-ar explica nu doar prăpastia dintre starea de fapt a agriculturii din Danemarca și din România, ci și diferențele dintre trăsăturile țăranilor români și danezi. În particular, nu neștiința țăranilor români explică de ce ei nu fac o agricultură prosperă, ci dimpotrivă constrângerile instituționale îi fac să fie neștiutori.

Totuși, aici e ceva care lipsește. Fiindcă avem pe de o parte țărani români în mediul natural și instituțional românesc, și țărani danezi în mediul natural și instituțional danez. În toate stările reale de lucruri nu putem distinge decât analitic între cele două componente ale lor. Explicația pe care o preferă Gherea se bazează însă în mod esențial pe această distincție.

În acest loc Gherea introduce experimentul lui mintal. El pleacă de la propunerea lui Alimăneștianu privind organizarea acelor „călătorii de învățământ și pregătire”. Dar îl modifică în felul următor: să presupunem o situație (contrafactuală) în care s-au realizat convenții interguvernamentale care să permită:

- 1) stabilirea în Danemarca a unui număr de 100 țărani români, care să facă agricultură în condițiile naturale și instituționale de acolo; dar și
- 2) stabilirea în România a 100 țărani danezi, care la rândul lor să facă agricultură în condițiile naturale și instituționale de la noi.

Gherea este explicit că face apel aici la o procedură științifică: fiindcă, procedând astfel, ”vom avea toată garanția că experiența va fi făcută în condițiile cerute de știință și că ne va da rezultate pe cât de exacte pe atât de instructive”.

Situația imaginată în acest experiment ne permite să distingem între a) trăsăturile individuale ale persoanelor care urmează să practice agricultura; și b) cadrul natural și instituțional în care se va întâmpla așa ceva. Ca urmare, e posibil să avem nu doar țărani români în mediu românesc și țărani danezi în mediu danez, ci și țărani români în mediu danez și țărani danezi în mediu românesc.

Întrebarea este: ce s-ar întâmpla cu ei după un oarecare timp? După Gherea, răspunsul e foarte simplu: în mediu danez țăranul român ar ajunge în timp să se comporte la fel ca un țăran danez; și, invers, ”pus în condițiile economico-politico-sociale și cultural-morale ale țăranului român, danezul va trăi viața caracteristică a neoiobagului nostru sub regimul în vigoare” (p. 204).

Experimentul mintal permite atunci să se conchidă că nu trăsăturile individuale ale actorilor sunt determinante. Cadrele instituționale care funcționează într-o societate sunt îndeajuns de puternice încât în timp reușesc să modeleze comportamentul oamenilor: unele nu mai sunt admise, iar alte comportamente devin predominante.

Atât țăranii danezi, cât și cei români au în comun ceva: Gherea presupune că fiecare dintre ei se comportă rațional, adică ei urmăresc să obțină cel mai bun rezultat cu un anumit efort. Trăsăturile pe care le observăm la ei, și care potrivit primei strategii explicative sunt luate ca date, reprezintă, potrivit celei de-a doua strategii explicative, doar răspunsul rațional și adaptativ al oamenilor la cadrul natural și instituțional în care trăiesc.

Țăranii danezi în mediul lor au devenit sobri, tenace și muncitori. Dar pentru țăranii români lenea sau îndărătnicia în a lucra pe moșia boierului reprezintă răspunsuri individuale

raționale (și adaptative) la un cadru instituțional care nu stimula munca și nu încuraja formarea unui simț al proprietății. Țăranului român, "[ș]tiind că, orice ar face, tot în mizerie va trăi, îi dispăre orice imbold de luptă pentru îmbunătățirea sortii, se dezvoltă într-însul indolența" (p. 106). Tot așa, chiar dacă țăranul are în proprietate o suprafață de teren agricol, în multe cazuri e nerentabil să îl lucreze și preferă să îl dea cu arendă (chiar pe un preț mic) și să arendeze el însuși alt pământ, cu preț mai mare, dacă astfel obține un beneficiu mai mare. Explicația faptului că țăranul nu își cultivă propriul pământ nu e deci aceea că e leneș: dimpotrivă, aranjamentele instituționale îl determină să se comporte într-un mod care poate părea absurd⁵ (Gherea: 1977, p. 94).

Exemplele pot continua: un cadru instituțional aberant produce șabloane de comportament aberante. De pildă, țăranii acceptau ca proprietatea lor să fie alcătuită din parcele mici de pământ în loc să le unească și să aibă una mai mare, caz în care productivitatea muncii lor ar fi sporit. Știm că, de la sfârșitul secolului al XIX-lea existența loturilor mici de pământ în proprietatea țăranilor a fost notată ca una dintre problemele mari ale agriculturii românești. Dar pentru țărani acest tip de proprietate avea un avantaj: cultivarea pe loturi mici, a unor plante diferite, avea avantajul că îl asigura într-un fel pe țăran împotriva riscurilor; dacă va fi recoltă mai slabă, cel puțin de pe unele terenuri va obține ceva⁶. Tot așa, se poate argumenta că

⁵ Faptul că efortul pentru a produce este determinat instituțional e, de exemplu, formulat de Sahlins (1972, p. 17) în analiza sa a societăților de vânători-culegători. Atunci când nu există stimulente pentru a produce mai mult, oamenii nu muncesc din greu, și fac acest lucru doar câteva ore din zi. Nu din lene, ci pentru că stimulentele de comportament care e produs de instituțiile sociale e doar acela de a produce cât e nevoie la un anumit moment.

⁶ În plus, pentru ca o asemenea concentrare a proprietății să poată avea loc era nevoie ca instituția proprietății să fie îndeajus de flexibilă pentru a permite ușor tranzacționarea terenurilor – ceea ce în neoiobăgie, arată

era rațional ca țăranii să fie foarte reticenți să producă pentru piață și să se rezume la a produce bunuri pentru gospodăria proprie: căci astfel se asigurau că nu vor cădea sub linia de supraviețuire, câtă vreme piața era mai impredictibilă. Doar cei foarte înstăriți produceau pentru piață, și anume atunci când și în măsura în care aveau la dispoziție bunuri care nu puneau în pericol siguranța gospodăriei.

Experimentul mintal al lui Gherea duce la concluzia că atunci când dorim să explicăm fenomene importante din societate – din cea românească în particular – cadrul teoretic cel mai potrivit este cel instituțional. Acesta accentuează asupra regulilor, normelor care funcționează în societate, asupra constrângerilor și stimulentei care sunt oferite actorilor individuali. România începutului de secol XX se caracteriza prin aranjamentul instituțional al neoiobăgiei ("regim economico-social", cum îl numea Gherea). Dar desigur că această abordare instituțională nu se aplică numai acelei situații.

Concluzia lui Gherea îmi pare astăzi mai valabilă ca oricând. Avem experiența faptului că, în anii din urmă, câteva milioane de români au plecat din țara lor în diferite alte țări din Uniunea Europeană. De cele mai multe ori destinația era un loc în care funcționau instituții diferite de cele de acasă; or, adaptarea rapidă și chiar profundă, cvasigenerală, deși nu de puține ori cu costuri mari, a celor plecați indică faptul că un transfer de genul celui imaginat de Gherea are în el îndeajuns de mult realism.

Notă. Vreau să evit aici o interpretare simplificată a punctului de vedere susținut de Gherea. El nu neagă rolul trăsăturilor specifice indivizilor; el nu respinge niciunde ideea că într-adevăr țăranii români au viciile sau cusururile care li se atribuie. El argumentează altceva: anume, că acestea nu sunt

Gherea, nu era posibil. De exemplu, încă din 1864 s-a decretat că pământul e inalienabil, deci nu poate fi vândut.

primare, adică baza la care apelăm pentru a explica un fenomen social. Ele nu țin de o "fire" dată apriori a membrilor unui grup de oameni, nu țin, am zice astăzi, de un ADN presupus imuabil. Punctul lui de vedere este acela că aceste caracteristici ale membrilor unui grup social sunt consecințe ale practicării timp îndelungat a unui aranjament instituțional. Să ne aplecăm din nou asupra unui text citat mai devreme: referindu-se la cadrele instituționale din Danemarca, în vigoare de mai multe secole, Gherea (1977, p. 100) susține că acestea produc două tipuri diferite de consecințe. Mai întâi, ele dau naștere unor stimulente concrete, precise de comportament: de pildă, dacă drepturile de proprietate sunt clare, atunci se naște interesul economic concret de a face pământului propriu îmbunătățirile necesare (îngrășare, irigare etc) pentru a realiza o agricultură nu "prădalnică", precum la noi, ci una sustenabilă. Pe de altă parte, aceste cadre instituționale produc și altceva, mai subtil dar cu consecințe mai solide: ele dau naștere trăsăturilor de personalitate, acelor șabloane de comportament pe care le vedem la membrii grupului: în cazul țaranilor danezi, sunt acele calități care susțin "facerea acestor îmbunătățiri: sobrietate, economie, prevedere, tenacitate, continuitate în muncă ș.a.m.d."

Această poziție îmi pare corectă. Am argumentat în unele lucrări ale mele (Miroiu: 2016, §§ 4.3 – 4.5; 2017, §7.3) că instituțiile (atât cele ne-politice, cât și cele politice) – înțelese ca echilibre stabile care se așează în timp prin comportamentul actorilor din societate – sunt fundamentale pentru a înțelege modul în care funcționează și evoluează societatea. Instituțiile care există *de facto* într-o societate tind să producă, în timp, anumite tipuri de caractere⁷. Ele stimulează anumite virtuți și

⁷ Este poate instructiv să îl recitim pe Montesquieu: în *Despre spiritul legilor* (cartea xix, cap. xxvii) el descrie pe larg felul în care cadre instituționale diferite – și, în primul rând, cele care caracterizează un popor liber – formează caracterele oamenilor, căci "moravurile și

inhibă anumită vicii⁸. Aceste instituții *de facto* sunt rodul balansării între ceea ce e nou și structuri preexistente. Cele din urmă constau nu numai în instituții mai vechi, ci și în consecințele practicării îndelungate a acestora, între care, de bună seamă, se găsesc și stimulente pentru formarea unor trăsături caracteriale specifice ale membrilor societății.

Referințe bibliografice

Cantemir, D. (2001). *Descrierea Moldovei*, Litera Internațional, Chișinău.

Cioran, E. (2011). *Schimbarea la față a României*, Humanitas, București.

Creangă, I. (1979). *Povești, povestiri, amintiri*, Editura Ion Creangă, București.

Dobrogeanu-Gherea, C. (1977). Neoiobăgia. Studiu economico-sociologic al problemei noastre agrare, în *Opere complete*, vol. 4, Editura Politică, București.

Miroiu, A. (2016). *Fuga de competiție*, Polirom, Iași.

Miroiu, A. (2017). *Lumea lui Anaxagora*, Polirom, Iași.

Montesquieu (1964). *Despre spiritul legilor*, vol. I, Editura Științifică, București.

Pann, A. (2002). *Povestea vorbei*, Litera Internațional, Chisinau.

Rosetti, R. (1907). *Pentru ce s'au răsculat țaranii*, Socec, București.

Sahlins, M. (1972). *Stone Age Economics*, Aldine Atherton, Chicago.

manierele acestui popor ar trebui de bună seamă să aibă o strânsă legătură cu legile sale” (1964, p. 391).

⁸ Cred ca urmare că e nevoie să completăm abordarea instituțională cu un apel la virtuți, deci cu o abordare în tradiția aristotelică. Într-o societate structurată instituțional într-un anumit mod e mai probabil să întâlnim persoane cu anumite caractere, care deci să instanțieze anumite virtuți sau anumite vicii.

Stahl, H.H., Stahl, P. (1968). *Civilizația vechilor sate românești*, Editura Științifică, București.